Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МАКАРЕЦЬ ЮЛІЯ СЕРГІЇВНА

УДК 811.161.2’271.12-027.1:81’272(477)“199/202”(043.3)

ДИНАМІКА НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

10.02.01 – українська мова

РЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2026

Дисертацію є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Українського державного університету імені Михайла Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор філологічних наук, професор
ВИСОЦЬКИЙ Анатолій Васильович,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, декан факультету української філології та журналістики імені Андрія Малишка, професор кафедри української мови.

Опоненти: доктор філологічних наук, професор
КОСМЕДА Тетяна Анатоліївна,
Донецький національний університет імені Василя Стуса, професор кафедри романо-германської філології та зарубіжної літератури;

доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
КОЦЬ Тетяна Анатоліївна,
Інститут української мови НАН України, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики;

доктор філологічних наук, професор
СТРУГАНЕЦЬ Любов Василівна,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, професор кафедри української мови та славістики.

Захист відбудеться 25 вересня 2026 року о 10^{00} годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.19 при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 202 Головного корпусу із використанням засобів відеозв'язку в режимі реального часу за покликанням: https://knu-ua.zoom.us/j/86778150553?pwd=RTHxuUuC1OLjKbqb7CG7whcixE7193.1 Ідентифікатор конференції: 867 7815 0553. Код доступу: 406400.

Із дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті Науково-консультаційного центру (https://scc.knu.ua/zdobuvach-kandydata-doktora-nauk?id=335928) та в Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58, чит. зала № 12.

Реферат розіслано 14 серпня 2026 року.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради **Олеся ЛАЗЕР-ПАНЬКІВ**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Питання динаміки норми сучасної української мови в контексті мовної політики України й актуальних соціальних трансформацій постає одним із ключових у сучасному українському мовознавстві, соціолінгвістиці й гуманітарних студіях.

Мовна норма як універсальна соціофілософська й лінгвістична категорія виконує функцію регулятора мовленнєвої діяльності, забезпечує єдність літературної мови та її комунікативну ефективність. Маючи подвійну природу, яка позначена синхронною стійкістю й діахронною змінністю, вона об'єднує суспільство на певному часовому зрізі завдяки стабільності й водночас – змінюється під впливом екстралінгвальних чинників, як-то політичні трансформації, соціальні зрушення, глобалізаційні процеси, світоглядні перетворення тощо. У цьому контексті мовна політика держави не тільки регуляторний механізм, а й каталізатор мовних змін у правописі, лексиці, граматиці, стилістиці й комунікативних практиках.

Мовна політика демократичної держави дієва і дає реальні результати тільки за умови її чіткого формулювання на основі прогностичного підходу, тяглості й послідовності імплементації й відповідності її вектору загальним соціальним настроям. За кілька десятиліть незалежності України відбулося унормування статусу української мови як державної, визнання її ролі у процесах націє- та державотворення, а також наближення до кристалізації механізмів регулювання мовних відносин, які би відповідали реальній мовній ситуації України, а не її маніпулятивному представленню політичними силами.

Мовна норма сьогодні постає об'єктом цілеспрямованих владних зусиль, що відображають прагнення держави до демократизації, інклюзивності та деколонізації, і водночас – результатом стихійних соціальних трансформацій, позначених ціннісною й економічною орієнтованістю на західний світ, декларуванням цінності індивідуальності й відповідно індивідуальних мовних практик, демократизацією дійсності й лібералізацією соціальної норми.

Тож **актуальність теми дисертації** не обмежена суто лінгвістичними чи культуромовними міркуваннями, а зумовлена ширшим колом причин, тому її розкриття потребує врахування й інших вимірів:

- ✓ *політико-правового:* тривала відсутність законодавчого унормування мовних відносин і необхідних правописних змін, потреба унормування офіційної транслітерації латиницею, політика декомунізації і деколонізації, проросійський, а з часом прозахідний вектор розвитку, що вимагає інклюзивності й посилення позицій мови міжнародного спілкування, – усе це безпосередньо впливає на стан мовної норми. Вивчення цих процесів дозволяє простежити, як політичні рішення трансформують мовну систему та визначають її функційні параметри;
- ✓ *соціофілософського й історіософського:* мова – однин із визначальних чинників формування національної свідомості й символів національної держави, що може стати як засобом консолідації й звільнення від колоніального минулого, так і інструментом політичних маніпуляцій, посилення соціальної напруги та м'якою силою, що діє в інтересах колишнього колонізатора, який прагне залишити державу в полі свого геополітичного впливу. Дослідження динаміки мовної норми, з одного боку, дає змогу осмислити її роль у процесах деколонізації, демократизації та

формування інклюзивного суспільства, а з іншого – зрозуміти й прогнозувати труднощі, які виникатимуть на шляху до формування мовних кордонів держави;

✓ *психо- й соціологічного:* мовна норма відіграє роль регулятора мовленнєвої діяльності, ефективність якого залежить від міри його інтеріоризованості, що виявляється в її послідовному дотриманні, спорадичних порушеннях чи змішуванні мовних кодів через відсутність усвідомленого розуміння меж мовних систем. Поширеність останніх двох явищ зумовлює ослаблення мовних норм, їх хитання, суржикізацію мовлення тощо;

✓ *ціннісно-ідеологічного:* глобалізація й налагодження прямих міжнародних контактів, постколоніальні процеси, демократизація життя, розвиток соціальних медіа і технологій, загальний постмодерний стан свідомості, революції, понад десятилітня російсько-українська війна, що триває з 2014 р., – усе це впливає не тільки на спосіб і орієнтири життя мовців, а й на мовну норму, зумовлюючи як різнотипні зміни в лексиці, словотворі й граматиці, так і в ставленні до мовної норми та мірі її впливу на індивідуальну мовленнєву практику.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці українських і зарубіжних учених з:

теорії мовної політики й соціолінгвістики (Б. М. Ажнюк, Л. О. Андрієнко, М. О. Антонівська, Ю. Бестерс-Дільґер, О. М. Бориславська, Т. М. Борко, В. М. Брицин, Т. М. Бурда, О. І. Вишняк, М. Вінґендер, М. С. Маєрчик, М. О. Гонтар, С. Дель Ґаудіо, Г. Ґілес, О. М. Данилевська, Н. Денісон, Г. П. Євсєєва, Я. Г. Жовніренко, В. В. Заблоцький, П. Іфукор, В. М. Кулик, Р. Л. Купер, Ю. О. Куць, Л. М. Курченко, Л. О. Лазаренко, О. В. Малаш, Л. Т. Масенко, Н. Р. Матвеєва, Є. А. Мацнєва, О. І. Михальчук, М. Мозер, Н. О. Новородовська, О. В. Олійник, Є. В. Перегуда, Ю. Ф. Прадід, О. М. Руденко, С. В. Савойська, Н. І. Сарновська, П. О. Селігей, О. Ю. Сергєєва, О. І. Скопненко, В. М. Труб, Дж. Фішман, В. І. Шишкін, В. Ф. Ятченко та ін.);

загального й галузевого мовознавства, комунікаційної лінгвістики, теорії мовної норми й культури мовлення (Ю. В. Антонів, А. М. Архангельська, І. І. Барнич, С. П. Бибик, Н. М. Бікова, І. І. Брага, Л. А. Булаховський, М. О. Вакуленко, С. В. Вакуленко, С. О. Вербич, К. Г. Городенська, С. Я. Єрмоленко, М. А. Жовтобрюх, С. Й. Караванський, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, Т. В. Ковальова, Л. Л. Ковач, Ю. В. Колядич, Т. А. Космеда, Н. І. Кочукова, Т. А. Коць, В. І. Критська, Г. М. Куцак, А. А. Лучик, О. І. Михальчук, В. В. Німчук, М. М. Пилинський, Д. П. Пилипчук, О. Д. Пономарів, Н. В. Пуряєва, Ю. В. Романюк, О. А. Сербенська, Д. Ю. Сизонов, С. О. Соколова, Н. М. Сологуб, Л. О. Ставицька, О. А. Стишов, Л. В. Струганець, В. А. Сухоруков, Г. М. Сюта, О. О. Тараненко, С. Г. Чемеркін, С. М. Чернявська, Ю. В. Шевельов, О. В. Шокуров, Н. Ю. Ясакова та ін.);

психології й психолінгвістики, зокрема теорії мовленнєвої діяльності (Л. Беріо, І. Є. Богданова, В. Дж. Бреді, М. П. Брус, М. М. Гохлернер, П. М. Грабовий, Н. Доріан, Г. В. Ейгер, Д. Келлі М. Дж. Крокетт, О. О. Леонтьєв, К. Мушлт, Л. А. Перелигіна, О. І. Фролова, О. Л. Христук та ін.);

філософії, соціології й теорії нації (Й. Г. Гердер, Н. І. Глебова, В. фон Гумбольдт, Ж. Дерріда, В. А. Довгич, А. М. Єрмоленко, О. С. Забужко,

В. П. Іванишин, Л. Г. Іванова, В. О. Карпенко, Г. В. Касьянов, Я. В. Козачок, А. Ф. Колодій, П. П. Кононенко, А. П. Коцур, Ж.-Ф. Ліотар, Л. Г. Лук'яненко, С. С. Марасюк, В. В. Мосейчук, Б. В. Попов, М. В. Попович, А. С. Радей, Н. О. Савельєва, В. А. Смолій, В. С. Степанков, Л. А. Тихонович, В. Б. Фадєєв, Е. Фромм, М. Фуко, Н. Г. Ходаковська, А. М. Черненко, О. В. Ясь та ін.);

теорії держави й права, політології й державного управління (І. П. Андрусяк, М. І. Бігарі, В. Д. Борисенко, Г. М. Буканова, Н. І. Варга, В. А. Василенко, І. Я. Вдовичин, Ю. Є. Головень, Н. М. Гордієнко, Н. М. Гришина, О. М. Куць, Т. П. Марусик, Л. П. Нагорна, О. О. Рафальський, О. Г. Руда, С. В. Савойська, Є. А. Ткаченко, Т. Б. Халавка, О. В. Яковлєва та ін.).

Актуальність теми дисертації визначена кількома чинниками: потребою системного аналізу засад мовної політики України та їхнього впливу на мовну норму; необхідністю осмислення норми як універсальної і власне лінгвістичної категорії та причин і наслідків її варіантності; настановою дослідити стратегії влади з трансформації мовної норми (правописні реформи, вербалізація інклюзивності, деколонізаційні процеси тощо); потребою вивчення впливу глобалізаційних процесів та розвитку соціальних мереж; запитом на опис ролі війни як чинника мовної динаміки та переосмислення мовних кодів; необхідністю комплексної інвентаризації лексичних, граматичних, стилістичних і правописних змін у період незалежності; потребою в прогнозуванні подальших тенденцій розвитку мовної норми в умовах демократизації та європейської інтеграції України тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах наукової проблематики кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (тепер – Українського державного університету імені Михайла Драгоманова) «Лінгводидактичний опис функціонування української мови». Науковий напрям кафедри: «Теоретичні й лінгводидактичні проблеми граматики й лексикології української мови. Дослідження проблем гуманітарних наук».

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі динаміки норми української мови під впливом мовної політики в період незалежності України (кінець XX – початок XXI ст.) з урахуванням лінгвістичного, історіософського, психо- та соціолінгвістичного вимірів для прогнозування різнорівневих змін, що вже відбуваються або закладаються в нормативній системі української мови.

Завдання дослідження:

- ✓ з'ясувати сутність та проаналізувати основні підходи до тлумачення мовної політики, її соціофілософської і правової природи;
- ✓ визначити особливості й етапи мовної політики незалежної України, простежити їх історіософську зумовленість та статусну динаміку української мови, визначену українським законодавством;
- ✓ описати етномовну ситуацію України, окреслити її трансформацію в період незалежності й співвіднести з підходами західного демократичного світу;
- ✓ розкрити сутність мовної норми як соціофілософської категорії та регулятора мовленнєвої діяльності;
- ✓ з'ясувати зумовленість явищ варіантності й хитання мовної норми, визначити критерії та тенденції її кодифікації;

✓ проаналізувати вплив ціннісних орієнтирів суспільства й умов його поступу, зокрема бурхливого розвитку медіа й соціальних мереж, на стан і сприйняття мовної норми;

✓ дослідити інституційні впливи, що визначають трансформацію норми української мови й представити їх через типові мовні кейси;

✓ проаналізувати соціокультурні чинники трансформації норми української мови та систематизувати їх у мовних кейсах;

✓ дослідити вплив російсько-української війни на динаміку мовних змін;

✓ на основі узагальнення результатів дослідження, інтегруючи політико-правові, соціофілософські, теоретико-лінгвістичні та соціокультурні виміри, сформулювати цілісну модель динаміки норм української мови кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Об'єкт дослідження – норма української мови як культуромовний, соціолінгвістичний і політико-правовий феномен (як лінгвістична категорія, що функціонує в соціальному середовищі).

Предмет дослідження – динаміка норми української мови в контексті політико-правових, соціофілософських та лінгвістичних процесів кінця ХХ –початку ХХІ ст., її трансформація і політичні й соціокультурні чинники змін.

Наукова новизна дисертації полягає в різноаспектному аналізі норми мови та дослідженні різновекторних чинників її динаміки в контексті мовної політики незалежної України. Зокрема ідеться про:

✓ комплексний підхід з поєднанням історіософського, політико-правового, власне лінгвістичного, психо- та соціолінгвістичного підходів до природи мовної норми;

✓ системне визначення типів, моделей і етапів мовної політики України та з'ясування їх впливу на трансформацію мовної норми;

✓ ґрунтовний системний аналіз варіантних та девіантних явищ серед норм української мови, опис і аналіз їх соціальної оцінки з погляду світоглядних, економічних, геополітичних процесів тощо;

✓ потребу врахування не тільки системної заданості мовної норми, а і її зв'язку з ціннісно-ідеологічними трансформаціями українського суспільства кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Методи дослідження. В основі дисертації – культуромовна, соціолінгвістична й лінгвоправова парадигми з акцентом на загальнонаукових методах (зокрема наукової інтерпретації, спостереження, аналізу й синтезу, індукції й дедукції тощо), що дає змогу теоретично обґрунтувати статус, характеристики й джерела мовної норми та вписати її динаміку в координати мовної політики України.

Методологія дисертації – комплексна система, що поєднує загальнонаукові методи зі спеціально-науковими, а також емпіричними прийомами збору й аналізу матеріалу. Це дає змогу всебічно осмислити динаміку норми української мови в історіософському, політико-правовому, соціологічному, лінгвістичному й культуромовному вимірах.

У філософському вимірі діалектичний метод дає змогу розкрити еволюцію мовної політики та її вплив на мовну норму, а синергетичний підхід – усвідомити її як складну систему, що постає з взаємодії державних, наукових, освітніх і культурних

інституцій та громадського сектору. Загальнонаукові методи – аналіз і синтез, індукція та дедукція, узагальнення й моделювання – забезпечили системне осмислення чинників мовної політики та динаміки мовної норми. Логіко-семантичний метод дав змогу розкрити зміст ключових категорій, описово-індуктивний – пояснити особливості мовних відносин в Україні, а зіставний – порівняти український досвід із практиками регулювання мовних відносин інших країн.

Спеціально-наукові методи, зокрема власне лінгвістичні, представлені описовим методом (методиками інвентаризації, контекстного аналізу тощо), застосованим для характеристики норм української мови та їх варіантності, і методиками структурного методу (дистрибутивний аналіз, безпосередніх складників тощо), що дав змогу простежити поповнення мови інноваціями. Застосовані прийоми медіамоніторингу та інфоскринінгу для відбору мовних одиниць у інформаційному просторі, методика суцільної вибірки з лексикографічних праць, зокрема електронних корпусів, для відстеження змін у мовному просторі та його науковому осмисленні. Виконані кількісні підрахунки для коректної інтерпретації явищ. Здійснений аналіз офіційних документів і статистичних даних, анкетування, які допомогли з'ясувати реальний стан мовної норми та деякі особливості її сприйняття.

Комплексності дослідження дає змогу досягти застосований у розділах 3 й 4 *кейсовий метод*, мета якого – дослідити не ізольовані мовні явища, а ситуацію їх появи й функціонування, що дозволяє глибше розібратися в суті явища та з'ясувати його механізм. Це виправдано з огляду на специфіку досліджуваного об'єкта – динаміки мовної норми в умовах взаємодії інституційних і стихійних чинників. На відміну від традиційного підходу, за якого безпосереднім об'єктом аналізу є самі мовні одиниці чи конструкції, у дисертаційній роботі одиницею аналізу стає *мовний кейс* як комплексний соціолінгвістичний феномен, сукупність пов'язаних мовних змін і практик (такими кейсами є, наприклад, декомунізація топонімії, створення мови безбар'єрності, легітимізація фемінітивів у мовній практиці, трансформація антропонімікону тощо). Відбір кейсів для аналізу ґрунтувався на критеріях системності мовних змін (вони ілюструють комплексні багаторівневі трансформації, а не одиничні явища), репрезентативності (відображають типові процеси, характерні для періоду незалежності України, і корелюють з вектором їх розвитку), соціологічної зумовленості (вони віддзеркалюють трансформацію суспільної свідомості, ідеологічні зміни, мовнополітичні процеси) та можливості простежити їх у часі від стимулу до змін. Кейсовий підхід дає можливість замість фрагментарного опису окремих мовних явищ розглядати зміни мовної норми як системні процеси, встановлювати зв'язок між джерелом змін і їх мовною реалізацією та простежувати механізми трансформації мовної норми в реальних соціальних умовах, формулюючи концептуальну модель динаміки мовної норми.

Матеріал дослідження. Дисертація написана на основі широкого спектру джерел, що відображають сучасний український мовний простір. Зокрема йдеться про повідомлення медійного дискурсу (телебачення («ТСН», «hromadske», «1+1» та ін.), радіо, друковані й інтернет-медіа («Радіо Свобода», «Українська правда», «Дзеркало тижня» тощо), реклама й піар-матеріали, дописи й виступи політичних лідерів і лідерів громадської думки в соціальних мережах (Facebook, YouTube), що дають

змогу відстежувати поширення неолексем та мовних тенденцій. Важливим джерелом є лексикографічні праці, що дали змогу простежити кодифікаційні тенденції, правописні зміни й офіційні транслітераційні практики. До матеріалу дослідження увійшли твори художньої літератури кінця ХХ – початку ХХІ ст., які відображають культурні й мовні трансформації суспільства, а також культуромовні посібники. Загалом зібрано й проаналізовано корпус із кількох тисяч мовних одиниць – від медійних неологізмів і фіксацій орфограм до відображень транслітераційних практик і девіантних написань. У роботі також відображені результати анкетування та опитувань, три з яких проведені дисертанткою серед респондентів різних вікових і професійних груп, що дозволило простежити сприйняття низки мовних норм і загалом української мови як державної. Крім того, залучені дані опитувань, що проводили соціологічні групи й дослідницькі центри, які послідовно відстежують мовні практики й настрої в Україні.

Відбір матеріалу для дослідження здійснений відповідно до принципу репрезентативних мовних кейсів, які відображають інституційно стимульовані (законодавчі, кодифікаційні) та стихійні соціальні зміни й супроводжуються власне лінгвістичним аналізом відповідного мовного матеріалу.

Матеріал дослідження – корпус з понад семи тисяч мовних одиниць різного типу (іншомовні запозичення, фемінітиви й іншого типу апелятиви, антропоніми, ойконіми, ергоніми, урбаноніми тощо), відібраних з лексикографічних та енциклопедичних джерел, реєстрів, нормативно-правових актів та кількох тисяч художніх і медіаконтекстів, дописів у соціальних мережах, що структуровані в межах відповідних мовних кейсів.

Теоретичне значення роботи полягає в комплексному підході до дослідження динаміки норми української мови в контексті мовної політики України. Уперше здійснено системний аналіз взаємозв’язку політико-правових, соціофілософських і власне лінгвістичних чинників, що впливають на мовну норму. Це дає змогу інтерпретувати її як багатовимірний феномен – одночасно мовний, комунікативно-регулятивний, культурний і політико-ідеологічний. Пропоноване дослідження мовної норми має синкретичний характер і засноване на засадах функціоналізму та соціолінгвістики, враховує вплив державних регуляторів, суспільних змін і глобалізаційних процесів. Теоретичні положення дисертації становлять внесок у розробку теорії мовної політики, соціолінгвістики, функційної стилістики та психолінгвістики.

Практичне значення роботи визначене, з одного боку, можливістю використовувати результати дослідження для розроблення освітніх курсів з соціолінгвістики, основ мовного планування й мовної політики, лінгвокультурології, психолінгвістики, дисциплін лінгвістичного (орфографії, лексикології, словотвору, морфології, лексикографії, історії української мови) та юридичного циклу, політології тощо. З іншого боку, вони можуть бути корисними планувальникам мови під час прогнозування змін, удосконалення мовного законодавства, розробки програм підтримки державної мови та освітньо-мовної політики.

Особистий внесок здобувача полягає в самостійному формулюванні комплексної концепції динаміки норми сучасної української мови в контексті мовної політики й суспільних трансформацій, що поєднує політико-правовий,

соціально-філософський, психолінгвістичний і власне лінгвістичний виміри. Використані в дисертації положення та гіпотези інших науковців мають відповідні покликання й застосовуються тільки для аргументації дослідницьких ідей автора.

Апробація роботи. Матеріали та результати дослідження апробовані на таких міжнародних та всеукраїнських конференціях і наукових читаннях: VIII Наукова конференція україністів (Сеґед, 2017), Міжнародний науковий форум «Україністика в Угорщині та поза її межами» (Ніредьґаза, 2018), Всеукраїнська науково-практична конференція «Динамічні процеси в лексиці та граматиці слов'янських мов» (Умань, 2018), ІІ Міжнародна науково-практична конференція «Людина і право в мові сучасних ЗМІ» (Одеса, 2018), Scientific and Professional Conference «Philology and Linguistics in the Digital Age FILIDA – 2018» (Будапешт, 2018), Міжнародна науково-практична конференція «Стратегія розвитку та пріоритетні завдання філологічних наук» (Запоріжжя 2019), Міжнародна наукова конференція «Український мовний світ у слов'янському всесвіті» (Київ, 2019), ІІІ Міжнародна науково-практична конференція «Людина і право в мові сучасних ЗМІ» (Одеса, 2019), Міжнародна науково-практична конференція «Онтологічні виміри сучасної філології» (у рамках Кримського філологічного форуму) (Київ, 2020), Міжнародна наукова конференція, присвячена 185-річчю від Дня народження О. О. Потебні (Харків, 2020), Всеукраїнські Грищенківські читання (Ніжин, 2020), ІІ Міжнародна наукова конференція «Україністика в Угорщині та поза її межами» (Ніредьґаза, 2021), Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Динамічні процеси в лексиці та граматиці слов'янських мов» (Умань, 2021), Міжнародна наукова конференція молодих україністів «Українська культура має силу» (Київ–Варшава, 2022), ІІІ Міжнародна наукова конференція «Україністика в Угорщині та поза її межами» (Ніредьґаза, 2023), Х Наукова конференція україністів (Сеґед, 2023), Міжнародна наукова конференція «Культурологічний вимір сучасної гуманітаристики» (Ніжин, 2023), Міжнародна наукова конференція «Граматичний портрет української мови у ХХІ сторіччі» на пошану доктора філологічних наук, професора Городенської Катерини Григорівни (Київ, 2024).

У межах дослідження виконана науково-дослідна робота «Лінгвосоціологічний моніторинг динаміки структури й статусу української мови в новітній час» на замовлення Міністерства освіти і науки України в межах гранту Президента України для підтримки наукових досліджень молодих учених на 2019 р. (Розпорядження Президента України №242/2019-рп від 09.08.2019).

Публікації. Проблематика дисертації і її положення відображені в 32 одноосібних публікаціях. З них 5 статей опубліковані у виданнях, що індексуються в міжнародних наукометричних базах Scopus та/або Web of Science Core Collection, 15 – у фахових журналах України, 4 – у закордонних наукових фахових виданнях, 7 публікацій тез і матеріалів конференцій, що підтверджує високий рівень апробації результатів дослідження. Окремі положення дисертації викладені також в одноосібній монографії «Статус і стан української мови в незалежній Україні: соціолінгвістичний вимір» (2019).

Структура роботи. Робота містить анотацію (двома мовами), чотири розділи, що логічно розкривають різновимірні питання динаміки норми української мови в контексті мовної політики та систематизують дані, зібрані у ході дослідження, список

використаної літератури, що містить 796 позицій. Загальний обсяг дисертації – 522 сторінки, основна частина – 432 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** сформульовані актуальність теми дисертації, мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, наукова новизна, описані методологічна основа роботи, матеріали дослідження, теоретичне й практичне значення отриманих результатів і їх апробація.

Перший розділ «Мовна політика України кінця XX – початку XXI століття: дослідницька перспектива» містить сім підрозділів і присвячений підходам до витлумачення поняття мовної політики, історіософському виміру усвідомлення мови як об'єкта й інструмента регулятивної діяльності влади, українській етномовній ситуації, основним типам і моделям мовної політики та її етапам в Україні.

У підрозділі 1.1. «Теоретичне осмислення й законодавчо-правове підґрунтя поняття мовної політики» здійснений різноаспектний аналіз підходів і механізмів державного регулювання мовних відносин.

Протягом століть мову чітко усвідомлювали як інструмент влади, найперше – у контексті утримання територій. З часом цей погляд на мову еволюціонував у бачення її інструментом колонізації та поглинання місцевих етносів. Мова не тільки ставала об'єктом заборони чи надання підтримки, а й через освіту та завдяки розвитку каналів комунікації адміністративного втручання почала зазнавати сама її система. Водночас змінювалося аксіологічне тло цих процесів. Поширення освіти зробило доступним вивчення мов для загалу, що на тлі зусиль великих держав зі зміцнення геополітичного статусу та утримання впливу в колишніх колоніях сприяло зниженню цінності рідної мови в очах мовців-жителів постколоніальних держав. Натомість постколоніальні держави продовжують боротися з наслідками етномовної асиміляції та дискредитації національних мов колонізаторами й або вдаються до пуристичної національної мовної політики, відроджуючи забуті або штучно конструюючи нові мовні одиниці (природна поява яких була унеможливлена гегемонією мови колонізатора), або залишаються в постколоніальному вимірі асимілятивних процесів та колоніальних мовних міфів.

Мовна політика визначена як галузь національної політики, що становить систему ідеологічних, політичних, юридичних, адміністративно-економічних та освітніх заходів, які мають на меті сприяти розвитку і розширенню сфер функціонування мов, встановлення чи відновлення мовного балансу, зміну чи збереження мовної ситуації і забезпечення дотримання мовних прав громадян, а також вирішення мовних конфліктів. Мовна політика держави має чітко окреслені етапи, визначені логікою будь-якої цілеспрямованої діяльності: 1) цілепокладання і концептуалізація; 2) підготовка до імплементації та формування юридичної основи для неї; 3) практична імплементація сформованої моделі мовного режиму; 4) аналіз досягнутих результатів, їх відповідності очікуваним та корекція попереднього плану відповідно до отриманих даних.

У підрозділі 1.2. «Статусний спектр національних мов» предметом наукового інтересу є концептуалізація мовних статусів та їх реалізація в українському

соціально-правовому контексті. Статусне планування оперує поняттями державної (офіційної), рідної, національної, регіональної мов, мови національних меншин, міжнародної мови тощо, що відображають багатовимірність мовної ситуації. У політиці окремої держави ключове завдання – визначити статусний спектр мов, зокрема окреслити ті мови, що мають статус державної чи офіційної, і регулювати на основі цього відносини між різними мовними групами.

В українському законодавстві закріплене поняття державної мови, яка визначена як обов'язковий засіб комунікації у сфері державного управління, освіти, науки, культури, діловодства та публічного життя. Натомість термін офіційна мова в правовій системі України відсутній. У політичній практиці незалежної України поняття державної й офіційної мов нерідко паралельно використовували в дискусіях як спосіб політичної маніпуляції, намагаючись надати російській мові законодавчо захищену роль у публічному спілкуванні, оминаючи положення Конституції України про українську як єдину державну мову. У науковому дискурсі розмежування державної та офіційної мов здійснювалося на основі їхніх функцій: державна мова виконує інтеграційну та символічну роль, а офіційна – прагматичну, пов'язану з управлінням і судочинством. Проте остаточна відповідь про їх співвідношення надана в правовому вимірі рішенням Конституційного Суду України, який визнав їх тотожними.

У підрозділі 1.3. «Національна мова в контексті націє- і державотворчих процесів» увага зосереджена на визначенні ролі національної мови в національній ідеї як духовно-екзистенційній основі нації та підвалині державності.

Національну ідею визначають як духовну основу буття нації, систему цінностей і переконань, що задають її світоглядні орієнтири та спрямовують цілепокладання. У сучасних студіях вона постає як суспільно-культурний і політичний ідеал, на якому ґрунтується досягнення національної згоди. Її зміст специфічний для кожної спільноти, зумовлений особливостями історичного досвіду й має етичну, екзистенційну основу, яка не може бути зведена до прагматичних цілей економічного чи соціального розвитку, оскільки в такому спрощеному вигляді вона не здатна забезпечити національну єдність.

В українській традиції національна ідея тривалий час існувала у формі метафоричних настанов і афористичних формул, а її осердям була духовна культура й мова як чинники самоосмислення. Українське національне відродження розпочалося зі змагання за права національної мови, з якої поступово виросли державницькі прагнення. Українська мова в цьому контексті постає як етична категорія, без якої неможливе формування національної ідеї та її історична тяглість.

У підрозділі 1.4. «Етномовна ситуація України: соціолінгвістичний вимір» проаналізований етномовний ландшафт України та його вплив на формування мовної політики. Визначальним джерелом інформації про етнічну структуру й мовну ситуацію мають бути загальнодержавні переписи, що фіксують національність, рідну мову та рівень володіння іншими мовами серед населення країни. За роки незалежності України єдиним таким переписом став перепис 2001 р., за даними якого українську мову вважали рідною 67,5% населення, російську – 29,6%, інші мови – 2,9%. Опитування, проведене чверть століття тому, засвідчило асиметрію етномовної

ідентифікації: більшість українців назвали рідною українську, але значна частина – російську (натомість росіяни майже одностайно визначили рідною російську).

Висновки про етномовну ситуацію України подальших десятиліть можна робити тільки на основі окремих соціологічних досліджень, які проводили незалежні соціологічні групи (Київський міжнародний інститут соціології, соціологічна група «Рейтинг», Центр соціальних і маркетингових досліджень «СОЦІС», Центр імені Разумкова та ін.), хоч і регулярно, проте зі значно меншим масштабом (кількість респондентів здебільшого становила 2-2,5 тис.). До початку російсько-української війни вони засвідчували зростання етномовної асиметрії та функційний дисбаланс російської та української мов, що дало підстави кваліфікувати мовну ситуацію України як російсько-українську диглосію. Від часу Революції Гідності суспільний запит на українську мову поступово зростав. Проте дослідження показують, що усвідомлення символічної, державотворчої ролі української мови не завжди супроводжується переходом до її активного використання у повсякденному мовленні.

У підрозділі 1.5. «Мовна політика незалежної України: етапи й визначальні риси» увага зосереджена на аналізі формування та реалізації мовної політики України в умовах становлення незалежної держави, постколоніальної спадщини й політичної нестабільності.

Наукове осмислення мовної політики України активізувалося на початку 2000-х рр., коли «мовне питання» перетворилося на постійний складних політтехнологій, інструмент внутрішньої дестабілізації в державі.

Україна як багатонаціональна держава мала би формувати мовну політику, спрямовану на підтримку державної мови та мов національних меншин, однак фактичний мовний дискурс був центрований навколо статусу російської мови. Українська мова, хоч і закріплена Конституцією України як державна, тривалий час не отримувала належної підтримки.

У період незалежності мовна політика України розвивалася хвилеподібно, змінюючись залежно від політичних сил, які опинялися при владі. Тож етапи мовної політики в незалежній Україні можна співвіднести з відповідними загальнополітичними періодами: до 2009 р. – спроби українізації та декларативне закріплення статусу української мови; 2010–2014 рр. – намагання надати російській мові статусу регіональної; 2014–2016 рр. – період тиші в питаннях мови на тлі початку російсько-української війни й небажання дестабілізувати ситуацію в суспільстві; 2016–2019 рр. – зміна мовного законодавства та ухвалення закону про підтримку державної мови; 2019–2022 рр. – поступове набуття чинності його нормами, українізація інформаційно-культурної сфери на тлі відсутності реальної політичної підтримки; з 24 лютого 2022 р. – поступове зміцнення політичної волі до посилення позицій української мови як державного символу.

У підрозділі 1.6. «Регулювання мовних відносин в Україні в контексті підходів демократичного світу» проаналізовані моделі регулювання мовних відносин у багатокультурних європейських демократичних державах. Цей контекст важливий для аналізу мовної політики України з огляду на те, що в дискусіях про статус мов в Україні прихильники офіційної багатомовності апелювали до успішного, за їхніми словами, досвіду Канади, Швейцарії та Бельгії. Дослідження історико-культурно контексту підтвердило, що зіставлення мовної ситуації України з

ситуацією в цих державах маніпулятивне, адже мовна політика формується з огляду на низку чинників, серед яких основні: етнічний склад населення, історико-культурний контекст його формування, компактність проживання мовних груп, державний устрій та геополітичні інтереси. У більшості європейських країн (приблизно 4/5) функціонує одна державна мова, а дво- чи багатомовність закріплена тільки в окремих випадках за специфічних історичних передумов, компактного проживання етнічних груп у певних регіонах держави та переважно федеративного устрою. Прогнозування на основі аналізу європейського досвіду (наприклад, Білорусі й Ірландії) дає підстави припускати, що для України, яка пережила тривалу політику росіянізації, надання російській мові статусу другої офіційної означало би поступове витіснення української мови з публічної та приватної сфер спілкування, що поставило би під загрозу українську національну ідентичність.

У підрозділі 1.7. «Розвиток мовного законодавства України» увага зосереджена на еволюції правових норм, що регулювали мовні відносини від часу проголошення незалежності. У перші роки Україна фактично залишалася в межах радянського законодавства: чинною була Конституція УРСР 1978 р. та Закон «Про мови в Українській РСР» (1989). Тільки Конституція України 1996 р. вперше задекларувала українську мову як єдину державну в Україні. Однак конституційні норми за природою символічні й без відповідного мовного законодавства не мають належного механізму реалізації. Подальший розвиток мовного законодавства України характеризувався непослідовністю та політизацією: від спроб лібералізації й надання російській мові офіційного статусу в окремих регіонах до відновлення законодавчої підтримки української мови як державної у 2019 р. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» створив комплексну правову основу для поступового зміцнення статусу української мови та її закріплення в усіх публічних сферах суспільного життя, сформувавши для цього необхідні правові механізми.

Другий розділ «Норма мови: загальнонауковий і власне лінгвістичний виміри» має сім підрозділів, у яких розглянуте поняття норми як універсальної соціофілософської категорії, проаналізоване її теоретико- й психолінгвістичне тлумачення, варіантність і хитання мовної норми, критерії й тенденції її кодифікації тощо.

У підрозділі 2.1. «Норма як універсальна соціофілософська категорія» увага зосереджена на тлумаченні норми як фундаментальної соціальної категорії, що охоплює моральні, культурні та комунікативні виміри. Історично норма осмислювалася спочатку як ‘міра’ чи ‘правильне’, пізніше – як трансцендентний зразок, встановлений Богом і обов’язковий для дотримання. У новітній час із розвитком науки утвердилися підходи, що акцентують на природній та соціальній зумовленості норми, а також на її зв’язку з поняттями відхилення й аномалії. У XX ст. відбулося переосмислення норми в умовах демократизації та постмодерної свідомості: її перестали сприймати як абсолютну, а індивід почав протиставляти традиційній нормі власні варіанти, що призвело до розширення проявів девіації і зростання толерантності до них, а також до збільшення варіантності норм. Це позначилося й на нормотворенні в мові та стандартизації літературного її варіанту.

У підрозділі 2.2. «Осмислення мовної норми в лінгвістиці» увага зосереджена на мовній нормі як історично зумовленій і традиційно закріпленій реалізації мовної системи, що виконує регулятивну функцію, має обов'язковий характер і оцінюється суспільством у координатах правильно/неправильно, доречно/недоречно. У сучасному мовознавстві норму мови визначають через різні поняття: як зразок комунікації, як правило усталеного використання мовних засобів, як загальноприйнятий вжиток, що закріплений у практиці, як історично усталений вибір із можливих варіантів мовної системи тощо. Т. А. Коць акцентує на зміні парадигми: мовну норму більше не сприймають як жорстке правило, у ній вбачають вибір найбільш придатних для конкретної комунікативної ситуації мовних засобів.

Традиційно мовні норми класифікують за мовними рівнями (орфоепічні, лексичні, морфологічні, синтаксичні, словотвірні тощо), за ступенем стабільності (сильні й слабкі), за характером реалізації (прескриптивні, дескриптивні). Розрізняють також символічні норми, що реалізують зв'язок з національною традицією, та прагматичні, зорієнтовані на досягнення комунікативних цілей. Мовну норму також відрізняють від поняття літературної, вторинної, якій властиві наддіалектність, кодифікованість, поліфункціональність і культурно-історична зумовленість.

У підрозділі 2.3. «Психолінгвістична сутність мовної норми» розкрита її роль як регуляторного чинника мовленнєвої поведінки індивіда. Норма мови функціонує не тільки як зовнішній соціальний регулятор, а і як внутрішній психолінгвістичний механізм, який забезпечує узгодженість між мовною системою та індивідуальним мовленням. Мовна норма виконує когнітивну, комунікативну й інтеграційну функції: спрямовує породження висловлень, формує очікування мовців щодо мовлення й забезпечує взаєморозуміння в комунікації. Водночас норма має динамічний характер: вона змінюється під впливом соціальних і культурних чинників, а також індивідуальних мовних практик.

Мовна норма постає як психолінгвістичний регулятор, що синхронізує когнітивні процеси та соціальні вимоги, визначаючи якість і ефективність мовленнєвої діяльності.

У підрозділі 2.4. «Варіантність мовної норми та її вплив на мовний стандарт» варіантність проаналізована як невіддільна ознака мовної норми, а також окреслене її співвідношення з явищем хитання норми. Варіантність – це можливість вибору серед рівноцінних мовних засобів, що можуть мати додаткові семантичні чи стилістичні відтінки. У соціологічному вимірі протиставляються літературна й діалектна норми, а всередині літературної – хронологічні, регіональні й стилістичні варіанти. Їх характер залежить від давності й стійкості літературної традиції: мови з короткою історією літературного розвитку відзначаються ширшою варіантністю. Виокремлюють кілька джерел варіантних реалізацій: паралелізм можливостей у системі мови, гетерогенність літературної мови, старіння норм і вплив некодифікованих сфер, передусім розмовного мовлення.

Варіантність – потенція мовної системи, але її актуалізація залежить від соціальних чинників і комунікативного статусу мови. Еволюційний розвиток української літературної мови засвідчує закономірності: від широкої варіантності XIX ст. через поступове унормування у XX ст. до сучасного етапу, позначеного стилістичною диференціацією й демократизацією мовної практики.

Варіантність і хитання – взаємопов'язані явища: перша відображає багатство мовної системи й стилістичну гнучкість, друге – нестійкість і конкуренцію мовних засобів, що потребують наукового осмислення й унормування.

У підрозділі 2.5. «Тенденції й критерії кодифікації норм української мови» увага зосереджена на процесах унормування літературної мови та визначенні принципів, за якими здійснюють відбір мовних одиниць для стандарту. Кодифікація проаналізована як пошук рівноваги між маніфестацією національно-ідентифікаційної функції мови та комунікативно-прагматичними потребами суспільства. Унормування української мови має не тільки власне лінгвістичний, а й суспільний та політичний виміри: наприклад, питання нової редакції правопису (на відміну від укладання словників і культуромовних довідників) викликало значний громадський резонанс через його політизованість.

Серед сучасних тенденцій унормування – прагнення відновити вилучені в радянський час питомі мовні елементи, наблизити норму до реальних мовних практик, а також врахувати глобалізаційні впливи й потреби мовців.

Основні критерії кодифікації: мовної традиції та визнаних зразків; відповідності законам і системі мови; статистичних обрахунків; національний; формально-логічний; естетичний. Також пропонована для стандарту норма має бути комунікативно доцільною та мати перспективу суспільного визнання.

У підрозділі 2.6. «Постмодерний світогляд і мовна норма» простежено, як у постмодерній свідомості трансформувалося сприйняття мовної норми. Постмодернізм як мистецька маніфестація свідомості постмодерну ґрунтується на світоглядних настановах хаосу, деструкції та гри і виявляється в зазіханні на традиційні стандарти, зокрема й мовний. Мовленнєва девіація стала органічною частиною тексту: вона не тільки підважила усталені норми, а й утвердилася як нова форма нормальності й нормативності. Навіть у поетичний простір, який раніше асоціювався з рафінованою мовою, у цей час масово увійшли просторіччя, суржик, жаргонна й обсценна лексика, слова-паразити. Це сприяло колажуванню різнорідних мовних кодів та деконструкції слова. З одного боку, така стратегія наближала літературний текст до масового читача, з іншого – стала інструментом іронії та додаткової експресії для інтелектуальної аудиторії.

Постмодерна свідомість сформувала нове сприйняття норми, у якому девіація була визнана легітимною й навіть необхідною. Вона перетворилася на засіб самовираження, що відображав демократизацію мовної практики, розмиття меж між високим і низьким стилями та загальну тенденцію до переосмислення традиційних регуляторних моделей у сучасній культурі.

У підрозділі 2.7. «Вплив традиційних медіа та соціальних мереж на мовну норму» увага зосереджена на тому, як сучасні канали комунікації й поширення інформації змінюють уявлення про мовну норму та її функціонування. Якщо раніше її популяризацію забезпечували література, освіта й мовознавці, то нині головним джерелом мовних зразків стали медіа й соціальні мережі. Новинні ресурси й телебачення демонструють численні українсько-російські інтерференції, фактично нормалізуючи калькування з російської мови. Двомовність у медіа, навіть після введення мовних квот, сприяла нормалізації хаотичного перемикання кодів. Соціальні мережі поглиблюють ці процеси, створюючи «ефект кривого дзеркала»:

активна в мережах меншість формує девіантні норми, підсилені алгоритмами платформ. Алгоритмічні процеси соціального навчання закріплюють мовні девіації, а цензура й блокування певних слів змінюють мовну поведінку користувачів (українці виразно відчули це на початку повномасштабного вторгнення у зв'язку з обмеженням, наприклад, на платформі Facebook контенту з маркерами війни, зокрема лінгвальними). Мова соціальних мереж стає дедалі менш нормованою, під впливом молодіжної субкультури набуває рис гібридності, експресивності й спрощення, що веде до розмиття меж між усним і писемним мовленням. Тож медіа й соціальні мережі не тільки поширюють норму, а й сприяють її розхитуванню у мовній практиці, знижуючи рівень культури мовлення та змінюючи уявлення про нормативність.

Третій розділ «Трансформація норм української мови під впливом цілеспрямованих зусиль влади» містить сім підрозділів, у яких проаналізовані мовні кейси, що демонструють напрями впливу державної політики та суспільних трансформацій на мовну норму.

У підрозділі 3.1. «Цілеспрямовані зусилля влади з трансформації мовної норми» описано, як держава реалізує свої повноваження у сфері мовної політики та безпосередньо впливає на корпус української мови. З одного боку, це здійснюється через визначення статусу мов і регулювання мовних відносин, з іншого – через підтримку розвитку літературного стандарту та створення спеціалізованих органів, що працюють над його удосконаленням.

Цілеспрямовані мовні зміни розглянуті як частина більш глибоких соціально-політичних процесів: деколонізації, декомунізації, демократизації та євроінтеграції. Їх реалізують через правописні реформи (наприклад, уведення фемінітивів у редакцію правопису 2019 р.), створення словників і довідників (наприклад, укладання довідника безбар'єрності, дерадянізація тлумачного словника тощо), унормування транслітерації, а також зміну топонімів. Мовна політика віддзеркалює стратегічні цілі держави: інтеграцію до європейського простору, утвердження демократичних ідеалів, ослаблення російського впливу та формування інклюзивного суспільства.

У підрозділі 3.2. «Мовний вимір розбудови інклюзивного суспільства в Україні» увага зосереджена на формуванні концепції мови безбар'єрності як складника державної стратегії створення інклюзивного суспільства.

Мова безбар'єрності – соціолінгвістичний феномен, спрямований на подолання дискримінаційних кліше, стереотипів і мовних стигм, що закріплюють соціальне відчуження. Довідник і словник безбар'єрності пропонують нейтральні номінації для позначення різних соціальних груп, людей з інвалідністю, представників етнічних меншин та ЛГБТІQ+. Основні принципи мови безбар'єрності: принцип «спочатку людина» (*людина з діабетом* замість *діабетик*, *людина з порушеннями зору* замість *сліпий*, *людина без домівки* замість *бомж*); детабуювання та відмова від евфемізмів (*людина з інвалідністю* замість *людина з обмеженими можливостями*, *дитина з синдромом Дауна* замість *сонячна дитина*); дестигматизація та нейтральність через уникнення медичних термінів, що набули оцінного значення *(людина з когнітивними порушеннями* замість *божевільний*), та слів *вада, страждає*; вживання фемінітивів.

Виявлені можливості для лінгвістичного удосконалення словника безбар'єрності, зокрема через подолання надмірної громіздкості деяких запропонованих конструкцій, непослідовності дотримання принципу «спочатку

людина», а також заповнення окремих тематичних лакун (наприклад, ігнорування ейджизму щодо молоді та політичних ярликів на зразок *порохоботи, зелібоби*, слабке покриття гендерної термінології тощо).

У підрозділі 3.3. «Ідеї гендерної рівності й фемінітиви в українській мові» проаналізований мовний кейс нормалізації в українській мові фемінітивів як мовного прояву ідей гендерної рівності. Поступове збільшення кількості фемінізованих назв професій і видів діяльності в українській мові відбувалося протягом ХХ – початку ХХІ ст. на тлі розширення освітніх і професійних можливостей для жінок. Спершу ці мовні одиниці залишалися стилістично маркованими як розмовні чи просторічні, однак із часом були закріплені в словниках і стали звичними у мовній практиці *(депутатка, президентка, спецдоповідачка, політикиня, менеджерка, психологиня, прикордонниця, посадовиця)*. Дослідження засвідчує амбівалентне ставлення до фемінітивів: частина мовців сприймає їх як маркер феміністичних рухів чи політичних дискусій, інші – як природний прояв синхронізації соціальних і мовних процесів.

У роботі фемінітиви потрактовані як показник демократизації мовної системи, її відкритості до соціальних змін, як елементи, що поєднують мовну традицію з актуальними ідеями гендерної рівності та інклюзивності.

У підрозділі 3.4. «Лінгвістичний вимір деколонізації в Україні» розглянутий кейс декомунізації й деколонізації українських топонімікону й ергонімів на тлі прийняття пакету декомунізаційних законів й зростання суспільного запиту.

У мовному вимірі декомунізація виявилася у вилученні комуністичних символів з власних назв, що підпадають під державне регулювання, зокрема топонімів і ергонімів, які в колоніальний період були інструментом закріплення панівної ідеології, витісняючи питомо український спосіб маркування простору та привласнюючи економічні здобутки колонізованого народу. Культ особи породив численні меморіальні назви, а росіянізація руйнувала історико-культурний зв’язок назв із місцевою спільнотою. Топоніми перетворилися на пропагандистські штампи *(Ленінське, Октябрське, Первомайське, Первомайськ, Красноармійськ, Совєтське).*

Декомунізація дала змогу відновити деякі історичні географічні назви, проте вона не вирішила низку глибинних питань: сучасний український топонімікон зберігає радянські принципи назівництва, наприклад, через абстрактні поняття *(Прогрес, Трудове, Дружба),* деякі назви містять російсько-українські інтерференції, деформований словотвірний малюнок українських топоназв (наприклад, давні українські назви на *-ич(і), -івц(і), -піль* масово замінювали на форми з *-івк-*, *-ськ-*, *-ов-*, змінюючи уявлення про їх продуктивність). Проблемою залишається неповнота декомунізації, наприклад, збереження назв *Кіровоградська* й *Дніпропетровська* області, що закріплені в Конституції України.

Державна політика частково охопила й ергонімію, однак її трансформація відбувається повільніше через складність юридичних процедур, недостатню нормативну деталізацію та відсутність прямої підпорядкованості державному сектору.

У підрозділі 3.5. «Правописні зміни в незалежній Україні» правопис розглянутий як інструмент державної мовної політики, що має не тільки нормативну, а й символічну природу: забезпечує єдність літературної мови, формує культурний

простір і сприяє утвердженню національної ідентичності. Світові приклади правописних реформ підтверджують, що орфографія – засіб реалізації державних інтересів не тільки на власній території, а й у міжнародному просторі.

Український правопис формувався в умовах бездержавності, що посилило хаотичність процесу й зумовило початкову множинність правописних систем. Його вдалося уніфікувати саме перед початком радянських репресій та агресивної росіянізації, що виявилася в мові на рівні наближення українського мовного стандарту до російського. Після проголошення Україною незалежності попри періодичні намагання прийняти нову редакцію правопису, яка би повернула вилучені в радянський період питомі риси української мови, зробити це вдалося тільки в 2019 р., відновивши окремі норми як варіантні *(ефір – етер, кафедра – катедра, радості – радости, матеріальний – матеріяльний)*, що викликало гострі дискусії щодо непослідовності змін: противники такого підходу вбачали у варіантності загрозу нормі, прихильники – врахування живомовної реальності.

Підрозділ 3.6. «Лексикографічна фіксація норм в Україні» присвячений аналізу українського словникарства як інструмента мовної політики, що не тільки кодифікує норму, а й впливає на мовну ідентичність.

Українська словникова традиція досі відчуває наслідки радянської цензури, яка вилучала «націоналістичні» елементи й наближала лексико-фразеологічну й словотвірну підсистеми до російської, деформуючи їх органічний розвиток. Ідеться, зокрема, про вилучення питомих одиниць з реєстру словників, закріплення кальок з російської мови, зміну маркування й послідовності відповідників та варіантів значення тощо. Це виявилося, наприклад, у штучному насадженні активних дієприкметників *(акаючий, атакуючий, бажаючий, беручий, бистротекучий, біжучий)*, ближчих російській мові дериватів (*гонщик, донощик, асфальтний* поряд з *асфальтовий, дезертирувати, гравірувати, голкоподібний, обезболювати, полтавчанин),* лексичних кальок *(жилплоща, заключний, командировка, учбовий, відказ)* тощо.

Спостереження за сучасною українською лексикографією засвідчило, з одного боку, збереження радянських рудиментів, недостатнє представлення біблійної лексики, неточності деяких дефініцій і неповноту джерельної бази, до якої так і не увійшла частина небажаних для радянської влади українських письменників. Водночас варто відзначити й значну деідеологізацію СУМ-20, розширення корпусу для добору ілюстративного мовного матеріалу тощо.

У підрозділі 3.7. «Динаміка норм офіційної транслітерації латиницею» розглянуте унормування відтворення українських назв латиницею як важливий інструмент деколонізації, утвердження національної ідентичності та державної незалежності.

Транслітерація власних назв без посередництва інших мов – свідчення інформаційного суверенітету й геополітичної суб’єктності держави. Попри наявність нормативного регулювання офіційної транслітерації латиницею тривалий час і міжнародна, і українська спільноти продовжували використовувати російську транслітерацію назв українських міст латиницею, нормалізуючи цим уявлення про вторинність Української держави та закріплюючи її існування в полі впливу колишнього колонізатора. Тому для України особливе значення має зміна цієї транслітерації в

міжнародному просторі (*Kyiv* замість *Kiev, Odesa* замість *Odessa*), що відбулася після початку російсько-української війни і стала знаком міжнародної підтримки й маркером деколонізаційного курсу, фіксуючи на мапі світу політичну волю українського народу до державного суверенітету.

Четвертий розділ «Динаміка норм української мови на тлі соціокультурних змін» містить шість підрозділів, у яких висвітлена стихійна динаміка мовних змін під впливом суспільних трансформацій періоду незалежності України.

У підрозділі 4.1. «Тенденції в українській мові наприкінці XX – на початку XXI ст. на тлі соціокультурної динаміки» простежений вплив суспільно-політичних і культурних процесів на мовну практику й мовну норму.

Кінець XX ст. позначений в Україні демократизацією способу життя та розбудовою державності, а початок XXI ст. – ще й революційними подіями, євроінтеграцією та російсько-українською війною. Це посилило прагнення до деросіянізації мовного корпусу, відродження питомих рис української мови й розширення сфер її використання.

Дані соціологічних опитувань останнього десятиліття засвідчують зростання частки громадян, які вважають українську мову рідною, зменшення російськомовної групи й посилення суспільної підтримки статусу української мови як державної. Усе це позначилося і на змінах у самій мові, найдинамічніші з яких відбуваються на лексико-фразеологічному рівні: вихід з ужитку радянізмів, депатетизація стилістики, іронізація радянських канцеляризмів і кліше тощо. Водночас активізувалася лексика на позначення понять демократії, ринку, свободи слова, повертається релігійна термінологія, змінюються оцінне забарвлення та контексти вживання номінацій багатьох понять, а відтак і сполучуваність відповідних лексем. Лінгвалізація державотворення проявляється в поширенні номінатем, що позначають інститути держави й міжнародних відносин, а також частково в поверненні історизмів, пов’язаних із культурними символами. Глобалізаційні процеси стимулюють інтенсивне запозичення іншомовних елементів і гібридизацію словотворення. Важливим явищем стає політкоректність, яка поширює практику соціальної евфемізації в назвах осіб за національними, гендерними чи фізіологічними ознаками. Демократизація і детабуїзація мовлення зумовлюють спрощення стилістики, колоквіалізацію та легалізацію раніше табуйованих тем, а отже, й активізацію відповідних груп лексики. Водночас повсякденне мовлення більшості мовців вульгаризується, а мовленнєва елітаризація виразної меншої частини населення орієнтується на пуризм, гіперкоректність і використання архаїзмів та західноукраїнських форм. Лібералізація комунікативних практик породжує варіантність і посилює хитання норми. Суттєвою рисою сучасної комунікації стала гейміфікація мовлення: мовна гра, меми й оказіональні неологізми – сучасні інструменти протесту, іронії та експресії. Відбувається стилістична гібридизація публічного мовлення. З початком повномасштабної війни інтенсивно проникає в повсякденне мовлення військова лексика, розширюється семантично й метафорично.

У підрозділі 4.2. «Мовний прояв державотворення України» проаналізовано, як проголошення незалежності та демократична трансформація суспільства позначилися на лексико-фразеологічному рівні української мови.

Зміна ідеології та перехід до ринкової економіки зумовили пасивізацію великих груп радянізмів, які втратили актуальність у нових умовах. Лексеми й фразеологізми, що були маркерами радянської пропаганди, поступово зникли з активного вжитку, а переосмислення радянського спадку призвело до трансформації значень і конотацій: частина слів набули іронічного чи негативного забарвлення *(ударник, агітатор, ідейний, братній народ, чекіст),* інші втратили негативну оцінність і набули нейтральної або позитивної *(капіталізм, бізнес, опозиція, підприємець).* Змінилася сполучуваність багатьох лексем. Розпад радянської системи зруйнував сформовану на антитезах пропагандистську картину світу (розпалися штучні антонімічні пари *комунізм – капіталізм, радянський – буржуазний, прогресивний – реакційний*).

Поряд із декомунізацією відбулася депатетизація мовлення, з'явилися нові слова зі значенням заперечення чи відмови від радянських ідеологем *(деідеологізація, депатетизація, декомунізація).*

Проголошення незалежності стимулювало націоцентричні процеси, що на мовному рівні проявилися у відродженні питомої української лексики *(відсоток, наразі, достеменно, городина, засновок, суходіл)*, зокрема історизмів, що позначали історичні реалії, пов'язані з ознаками суверенітету та культурними явищами *(гривня, майдан, віче, вишиванка, мотанка).*

У підрозділі 4.3. «Мовний вияв глобалізаційних процесів» розглянуто, як глобальні економічні й культурні трансформації позначаються на нормі української мови.

Лінгвістична глобалізація проявляється у взаємопроникненні мов, серед яких домінує англійська, тому сьогодні вона помітно впливає й на вектор розвитку норми української мови, переважно витісняючи питомі одиниці (передусім лексичні: *апдейт* замість *оновлення*, *скіли* замість *навички*, *челендж* замість *виклик*, *фідбек* замість *відгук*, *таск* замість *завдання*).

Українська мова зазнає впливу англійської в кількох вимірах: а) фонетико-орфографічному (висока інтенсивність запозичень сприяє закріпленню англіцизмів у мовній практиці ще до їх освоєння й унормування, через що вони часто мають фонетико-орфографічні девіації: *чізкейк, тімбілдінг, рілз, месседж, оффлайн, шоппінг, уікенд, стейкхолдер*); б) словотвірному (основи запозичених слів швидко залучають до творення нових дериватів *(лізинг → лізинговий, онлайн → онлайновий, піар → піарити)*, активно використовують запозичені афіксоїди *(бізнес-, -гейт, -мейкер, -мен*), відбувається гібридизація словотвірних моделей шляхом поєднання запозичених елементів з питомими українськими *(інтернет-користувач, бізнеспідхід, фейковий, лайкати, донатити, ґуглити)*, змінюється морфемний образ українського складного слова, оскільки з'являються новотвори без сполучних голосних *(іміджмейкер, бізнесклуб)*; в) морфологічному (нові слова поповнюють групу невідмінюваних слів, зокрема іменників *(ком'юніті, шоу, хобі, інтерв'ю)*; все частіше атрибутивне значення у складних словах передають іменниковою частиною *бізнес-, піар-, онлайн-* із хаотичним написанням разом або через дефіс *(бізнес-план, бізнеспроєкт, піар-кампанія, піарменеджер))*. Тенденції до змін проявляються на синтаксичному рівні через поширення іменників з атрибутивним значенням у препозиції до означуваного слова *(онлайн магазин, Інтернет видання)*. Лінгвістична глобалізація виявляється й у графічній гібридизації.

У підрозділі 4.4. «Змішування елементів української й російської мов у мовленнєвій практиці українців» проаналізована міксація українського й російського мовних кодів як результат колоніальної мовної політики та соціальної адаптації колонізованого народу. В українському мовознавстві на позначення цього явища використовують термінологізовану лексему суржик, визначення якого досі спирається на досить розмиті критерії, адже важко встановити чіткі параметри розмежування міжмовної інтерференції та мішаного мовлення, що часто призводить до перебільшення масштабів суржикізації мовлення українців і відкриває можливості для маніпуляцій у представленні мовної ситуації України. Поширення суржику в публічному дискурсі й фактично просування його через популярну культуру стають засобом дискредитації української мови порівняно з російською, створюючи уявлення про її вторинність і меншу розвиненість. Тож він має значний потенціал для розмиття меж української етномовної ідентичності, консервування стану внутрішньої колонізації та сприяння закріпленню комплексу національної меншовартості.

У підрозділі 4.5. «Етномовна свідомість у віддзеркаленні норм антропонімійної системи» проаналізовано, як трансформація суспільної та мовної свідомості позначилася на системі власних імен як одному з важливих маркерів культурної ідентичності.

Український антропонімікон зазнав суттєвої деформації внаслідок колоніальної політики Росії та часткової суржикізації мовленнєвої практики українців. Деякі українські імена (або українські варіанти імен) були адаптовані до російських норм, інші втратили фонетичну й морфологічну автентичність, закріпившись в офіційному вжитку в зросійщеній форм *(Альона* замість *Олена, Анна* замість *Ганна, Нікіта* замість *Микита, Даніїл* замість *Данило, Євгеній* замість *Євген)*. Сьогодення позначене, з одного боку, усе ширшим вжитком імен іншомовного походження *(Амелі, Вівіан, Габріелла, Ніколетта)*, з іншого – поверненням питомих імен *(Зоряна, Богуслава, Мирослава)* і їх форм. Найвиразнішою ознакою сучасного українського офіційного антропонімікону залишається значна варіантність, пов’язана як з мовними смаками тих, хто обирає варіант імені, так і з порушенням правописних норм тими, хто їх фіксує в офіційних документах *(Христина / Крістіна, Пелагея / Пелагія, Андріана / Андріанна, Ліліана / Лілianна)*. Унаслідок цього кількість офіційно зафіксованих варіантів того самого імені може сягати чотирьох-шести форм *(Дарина / Даріна / Дар’я / Дарья / Дарія, Беатрис / Беатріс / Беатриса / Бєатріс / Біатріса),* що не тільки створює юридичні труднощі, а й руйнує системні закономірності українського літературного стандарту.

У підрозділі 4.6. «Вплив російсько-української війни на норму української мови» розглянуто, як екзистенційна загроза війни трансформує мовну практику та сприйняття норми.

Війна змінює соціальну реальність, а отже, і мовну поведінку, зумовлюючи появу мовних явищ, які не узгоджуються з традиційними нормами мирного часу. Мова стає засобом національного спротиву й осмислення травматичного досвіду. Зміна мовної реальності розглянута в контексті психології станів індивідів та мас. Війна як межова ситуація породжує нерівноважні психічні стани: шок, гнів, тривогу, розгубленість, безсилля й відчуття втрати контролю. Це позначається на мовленні, у якому лихослів’я стає одним зі способів регуляції психічної напруги, активізується

обсценна лексика й загалом мова ворожості, яка в умовах української дійсності закріпилася навіть у офіційному дискурсі. У розмовному й медійному дискурсах активізується мовна креативність. Особливо продуктивним стає творення дієслів, що пов'язано з високою динамікою життя й потребою стислої вербалізації подій. Виникають відонімні дієслова, мотивовані прізвищами політиків і топонімами *(макронити, шольцити, кімити, відірпінити)*, а також новотвори, утворені на основі назв зброї *(байрактарити, джавелінити, хаймарсити).* Поширюються й неосемантизми *(бавовна, мопед, орк),* а також ігрові новотвори-іменники *(путлєр'югенд, бандеромобіль).*

Війна зумовила деформацію мовної норми: з одного боку, мова стала інструментом мобілізації, психологічного самозахисту й символом національної єдності, з іншого – легітимізована мова ворожості, обсценізми та новотвори, що знижують традиційні стандарти мовної культури. Проте на глобальному рівні всі ці процеси об'єднані переосмисленням ролі мови як запоруки національного виживання, інструмента самозахисту й основи інтеграції суспільства.

ВИСНОВКИ

Мовна політика як складник національної політики реалізується через комплекс ідеологічних, правових, адміністративно-економічних та освітніх заходів. Її мета – регулювати мовні відносини, розширювати сферу функціонування певних мов і стримувати (нехай і без офіційного закріплення цього положення) інші, впливати тим чи тим способом на мовну ситуацію в країні, регулювати мовні конфлікти тощо. Попри те, що її теорію почали формулювати відносно нещодавно, витоки самого явища сягають доби становлення перших держав як інституцій, які потребували єдиної зрозумілої на територіях з мультиетнічним населенням мови, а з часом – почали усвідомлювати мову і як інструмент асиміляції автохтонного населення та утримання завойованих територій, тобто реалізації політичних інтересів. Тож поступово мовна політика набувала дедалі складніших форм і ширшого функційно-інструментального спектра. До її ключових елементів належать мовне планування й прогнозування, мовна імплементація, управління та регулювання (менеджмент), мовний маркетинг. Центральними категоріями виступають поняття державної (офіційної) мови та мов національних меншин, навколо яких вибудовується система мовних відносин.

В Україні після здобуття незалежності державна мовна політика не була ні послідовною за вектором, ні ґрунтовною за впровадженням. Протягом тривалого часу (навіть після прийняття Конституції України) мовні відносини продовжувало регулювати радянське мовне законодавство, яке змінилося законом, що фактично намагався закріпити мову колишнього колонізатора (російську) як регіональну офіційну, і тільки у 2019 р. ухвалений закон, норми якого мають на меті зміцнити позиції української мови як державної в різних сферах суспільного буття (його норми набували чинності поступово, тож повна їх імплементація тільки почалася, а реальні результати будуть отримані щонайменше через кілька років). Протягом десятиліть незалежності мовне питання в Україні залишалося заполітизованим і використовувалося як інструмент політичних маніпуляцій. Останнє пов'язано

зокрема з тим, що колишній колонізатор у всіх куточках світу розглядає російськомовне населення як інструмент м'якої сили і водночас як засіб потенційної дестабілізації соціополітичної ситуації. Тому з метою послаблення Української держави в її інформаційному просторі просувалися наративи про конфлікт російсько-й українськомовного населення, порушення прав першого, провінційність і неперспективність української мови, «примусову українізацію» тощо.

Складність сучасної мовної ситуації в Україні значною мірою зумовлена тривалою політикою етномовної росіянізації, що проводилася в період бездержавності й проявлялася не тільки в непропорційно високій підтримці російської мови, а й у закритті доступу українській до багатьох сфер (вищої освіти, науки, міжнародних відносин тощо), у фізичному знищенні носіїв української мови, культури й ідеї, у росіянізації стандарту української мови тощо. Перші десятиліття незалежності позначені палкими дискусіями про запровадження офіційної російсько-української двомовності в Україні, у яких прибічники цієї ідеї апелювали до досвіду Канади, Бельгії чи Швейцарії, ігноруючи історичний досвід України, її національні інтереси, історико-культурні передумови формування офіційної багатомовності в згаданих країнах і те, що вона не усунула соціальних суперечностей, а іноді навіть провокує етнічний сепаратизм. Мовні режими згаданих європейських держав формувалися з огляду на етнічний склад автохтонного населення, історичні умови та державний устрій, а не як політичні експерименти. Натомість більшість європейських країн має одну державну мову – мову державотворчої нації, що відповідає моделі, яка існує в Україні.

Нове мовне законодавство України, за умови його послідовної імплементації, створює умови для того, аби українська мова посіла відповідне державному статусу місце в публічній комунікації. Для цього, на нашу думку, потрібні: - запровадження реальної юридичної відповідальності для посадових осіб за висловлювання, які принижують державну мову чи закликають до зміни конституційної моделі мовних відносин; - активне використання Національною комісією зі стандартів державної мови права анулювати сертифікати про знання мови або призначати повторні іспити у випадках сумнівів щодо мовної компетенції посадовців; - визнання недостатнього рівня володіння державною мовою підставою для позбавлення державної посади чи депутатського мандата; - контроль не тільки за дотриманням квот на українськомовний контент, а й за відповідністю мовлення нормам літературної мови, щоб запобігти поширенню суржику; - обов'язкове забезпечення синхронного перекладу українською під час участі російськомовних гостей у телепрограмах, аби не створювати хибного уявлення про загальне володіння російською мовою населенням та не сприяти нормалізації швидкого перемикання кодів; - державне фінансування програм, зокрема на грантовій основі, зі створення якісного українськомовного контенту, лакуну якого наразі часто заповнює російськомовний продукт.

Сучасна мовна ситуація в Україні, попри тенденції, що говорять про зміцнення позицій української мови серед населення та зміну мовних уподобань і частково мовної поведінки під впливом російсько-української війни, все ще становить небезпеку: для мовної норми – через постійний вплив російської, а тепер і все потужніший вплив англійської мови шляхом неконтрольованого потоку запозичень;

для носіїв мови – через ризик подальшого розмиття етномовної ідентичності; для держави – через підвищену вразливість громадян до інформаційної пропаганди, що знижує здатність суспільства мобілізуватися перед зовнішньою загрозою й ставить під загрозу суверенітет України.

Мовна ідентичність як усвідомлення належності до мовної спільноти передбачає наявність не тільки певного рівня знання мови, а й уявлення (як у індивіда, так і у спільноти) про її межі, тобто розуміння, де закінчується одна мова й починається інша, що особливо актуально й водночас складно для близькоспоріднених мов. Таке уявлення формується через засвоєння нормативної бази мови. Норма – універсальна онтологічна категорія, фактично система координат, у межах якої індивід пізнає фрагменти дійсності, оцінює, взаємодіє з соціумом. Історична еволюція її розуміння (від морального імперативу до інструмента соціального регулювання) відображає зміну суспільних парадигм у розумінні нормативності. Імперативність і зовнішній примус на етапі формування норм (історичному, онтологічному, особистісному) засвідчують владний характер нормотворення. Нині ж на рівні соціальному норма переживає кризу легітимності. Уніфіковані нормативні системи поступаються місцем плюралістичним моделям, що зумовлює варіантність норм у різних сферах суспільного життя, зокрема й у мові.

Мовні норми як різновид соціальних трансформуються: традиційні зразки в постмодерному світі втратили авторитет; в умовах демократії зростає значення індивідуальності (а відповідно – індивідуального мовлення); децентралізація послаблює авторитет наукових і освітніх інституцій, які підтримують нормативність; девіантні мовні практики, поширювані через соціальні мережі, дедалі частіше толеруються й навіть легітимізуються в публічному просторі.

Для сучасного розвитку української мови характерна демократизація мовленнєвої практики, що зумовлює поступове розхитування традиційної літературної норми. Варіантність та вплив розмовного мовлення призводять до ослаблення стандартів. Водночас кодифікація норм в Україні відзначається слабкою інтенсивністю, зокрема й через те, що державна підтримка української мови тривалий час залишалася номінальною, не фінансувалася й не просувалася, а отже, поширення навіть кодифікованої норми не могло набути потрібного масштабу. Крім того, її ефективність послаблюється й відсутністю реальних санкцій за порушення мовної норми навіть на соціальному рівні, де девіантне мовлення все більше толерується як завдяки його популяризації масовою культурою, так і через маніпулятивне твердження про суржик як природній етап мовного переходу.

Українське суспільство не тільки переживає свій унікальний досвід через тривалу колоніальну історію, позначену агресивною асиміляцією та практикою геноциду етнічних українців, а й є частиною світової спільноти. Постмодерний стан змінив ставлення соціуму до мовної девіації, яка набула статусу нової норми, ставши, наприклад, для культури засобом іронії, експресії та комунікативного зближення з масовим читачем. Це виразно відображає й українська культура, яка віддзеркалює не тільки лібералізацію мови та детабуювання обсценної лексики, а й деконструкцію слова. Соціальні мережі сприяють подальшому закріпленню неформального мовлення, зміні мовної поведінки та легітимізації нестандартних, знижених мовних практик, що також розхитує мовну норму та послаблює її імперативність й уявлення

про обо'язковість у свідомості носіїв мови. А це впливає на мовну практику окремих індивідів, адже у психолінгвістичному вимірі мовна норма постає як регулятор мовленнєвої діяльності, що визначає реалізацію мовної системи в конкретному висловлюванні.

Попри відсутність концептуального підходу до формування та реалізації мовної політики в Україні, українська влада частково впливає на окремі норми мови публічного спілкування, коригуючи їх відповідно до своїх стратегічних завдань. При цьому вона впливає не тільки на формулювання нормативних правил, а й на громадську думку. Для цього розробляють рекомендації й правила, ухвалюють нормативно-правову базу, що визначає їх обов'язковість, створюють дорадчі та контрольні інституції, формують стратегії впровадження новацій, а також забезпечують їх легітимізацію через владний мандат, популяризацію та механізми примусу. Водночас такі зміни часто зумовлені ширшими соціальними тенденціями, ніж конкретна політична мета. Так, укладання словника мови безбар'єрності має на меті забезпечити лінгвалізацію інклюзивності, ширше – подолати лінгвальну об'єктивацію патріархату, утвердити мовне вираження жінки, переосмислити роль евфемізмів і словотворчих процесів у соціальному вимірі та сформувати мовця, який поєднує свободу самовираження з відповідальністю за права інших. Трансформація українського топонімікону, що розпочалася у 2016 р., засвідчила прагнення зміцнити державний суверенітет, позбувшись колоніального спадку в маркуванні простору, і відновити історичну тяглість номінації, а також повернути право самостійно називати простір власного існування. У контексті російсько-української війни відновлення автентичних назв стало символом опору колоніальній спадщині та утвердження національної ідентичності. Політика декомунізації та деколонізації поступово поширюється й на ергонімію, хоча тут вона реалізується повільніше через складність юридичних процедур, недостатню деталізацію нормативної бази, відносну незалежність приватного бізнесового сектора. Значна частина назв юридичних осіб досі зберігає радянські та російські елементи, що суперечить чинному законодавству.

Сферою, у якій взаємодія державних і наукових інституцій обов'язкова, залишається стандартизація, зокрема зміни в правописі та укладання словників. Хоча радикальної зміни українського правопису не відбулося (позиції дискутантів абсолютизувалися в тезах про необхідність повернення до скрипниківки як ідеального українського правопису й про неможливість ігнорувати кілька поколінь мовців, що сформувалися на радянському стандарті української мови), проте було використано можливість повернути низку питомих рис української мови як варіантних, що означає залежність їх реального повернення у мовленнєву практику від готовності суспільства їх прийняти й відновити історичну справедливість. Тут фактично визначальним стане просування цих змін в інформаційному просторі.

Транслітерація іншомовних власних назв українською та українських латиницею – важливий інструмент деколонізації. В Україні норми транслітерації географічних назв латиницею закріплені законодавчо й обов'язкові для публічного дискурсу, однак дотримання їх залишалося неконтрольованим, тому тривалий час продовжували дотримуватися норм російської вимови. Ситуацію змінило спільне втручання державних інституцій і громадськості, які вплинули на зміну міжнародних традиційних норм транслітерації, активно транслюючи в інформаційний простір ідею

про утвердження через транслітерацію національної ідентичності та державної суб'єктності.

Мовна норма – багатовимірне явище, що формується під впливом соціокультурних орієнтирів, глибинних суспільних трансформацій, політичних рішень та екзистенційних викликів, які постають перед суспільством. Суспільні зрушення кінця XX – початку XXI ст. віддзеркалилися й у мові та її нормі, яка до того ж реагує не тільки на пряму політику держави в галузі регулювання мовних відносин, а й на її політичний вектор у інших сферах. Демократизація життя, відхід від радянських ідеологем і поступове утвердження української мови як державної зумовили оновлення лексики, витіснення застарілих понять і появу нових номінацій, що відображають сучасні реалії й нові ціннісні орієнтири. Глобалізаційні процеси активізували запозичення іншомовних елементів, гібридизацію словотворення, зміни в продуктивності словотвірних моделей тощо. Змішування мов (перш за все української і російської), значне поширення й нормалізація сприйняття якого стали результатом тривалої колонізаційної політики, спрямованої на асиміляцію й дискредитацію культуромовних особливостей колонізованого народу, сьогодні постає одним з вербальних вимірів постколоніальної свідомості. Його поширеність актуалізує потребу не тільки в науковому дослідженні й поясненні можливих наслідків, а й у виробленні державної стратегії поширення й популяризації еталонних зразків мовлення, що сприяли би їх закріпленню в повсякденній мовленнєвій практиці. Про глибинні зрушення, які зумовлює суржикізація повсякденної комунікації не тільки через недостатнє володіння нормою, а й через нормалізацію явища суржику завдяки популярній культурі та перетворення його з маркера неосвіченості на елемент сучасної сміхової культури, свідчить зокрема деформація українського офіційного антропонімікону. Вона відображає, з одного боку, тенденції до переосмислення практик іменування під впливом глобалізації та війни, з іншого – засвідчує розмиття етнокультурної ідентичності через суржикізацію власних імен.

Російсько-українська війна активізувала мову ворожості як захисний механізм і засіб психотерапевтичної регуляції: поширення лайки та етнофолізмів як способу емоційної розрядки, поява новотворів для швидкої номінації повторюваних явищ, а також повернення до використання шиболетів як маркерів «свій/чужий».

Отже, норми сучасної української мови – результат взаємодії державної політики, суспільних ідеологій і мовної практики. Мовні кейси, розібрані в дисертації, дали змогу проаналізувати динаміку норми української мови як таку, що визначена низкою взаємопов'язаних механізмів, які можна розділити на два основні типи – *керовані* або *спрямовані* (через законодавство, кодифікацію, мовну політику) та *стихійні* (формуються під впливом панівних ідей, комунікативних практик, медійного дискурсу тощо). За природою ці механізми можна розподілити на власне мовні, інституційні, кодифікаційні, соціокомунікативні та ідеологічно-ціннісні, проте такий поділ буде досить умовним, адже вони не існують ізольовані, а тільки у взаємозв'язку, причому роль кожного з них у кожному окремому мовному кейсі може бути різною. Інституційний і кодифікаційний механізми передбачають нормативне закріплення мовних змін через мовне законодавство й інші нормативно-правові акти, правописні рішення, лексикографічну фіксацію. Соціокомунікативний механізм реалізується через фактичне поширення норм через медіа, соціальні мережі,

повсякденну комунікацію. Ідеологічно-ціннісний механізм відображає вплив суспільних трансформацій, зокрема процесів деколонізації, демократизації та переосмислення соціальних ролей на мовну норму.

Аналіз мовних кейсів засвідчив, що зміну мовної норми визначає не тільки її декларативне схвалення в нормативному дискурсі чи обґрунтування в дискурсі науковому, а передусім активне просування в публічному просторі та формування соціальної підтримки. Тож для закріплення нової чи зміненої норми потрібні: а) інституційна підтримка, що супроводжується послідовною комунікацією в публічному просторі (наприклад, кейс правописних змін); б) медійна репрезентація, яка забезпечує широке повторення та нормалізацію (наприклад, медійний дискурс про фемінітиви); в) легітимації через авторитетні соціальні групи, тобто прийняття носіями високого рівня суспільної довіри (наприклад, поширення військової лексики та військового сленгу); г) практична апробація в масовій комунікації, що забезпечує поширення й закріплення норми. Норми, які не супроводжуються системною комунікацією, медійною підтримкою й авторитетною репрезентацією, мають обмежений рівень функціонування навіть за умови кодифікації й схвалення владою чи академічними колами.

У сучасних умовах мовна норма формується не тільки через інституційну кодифікацію, а й через складну систему соціальної легітимізації, де вирішальну роль відіграють медійні практики, авторитетні спільноти та мережеве поширення мовних інновацій.

Перспективи подальших досліджень пов’язані зокрема з поглибленим аналізом механізмів взаємодії мовної політики та мовної норми в умовах цифровізації комунікації, зокрема з урахуванням зростання ролі соціальних мереж і нових каналів мовної легітимізації, а також посилення інтеграції української економіки в західноєвропейський простір.

Водночас результати дослідження дають підстави стверджувати, що мовне питання не належить до тих, що можуть бути остаточно «розв’язані». Навіть у країнах із тривалою безперервною державністю та усталеною мовною традицією держава послідовно підтримує національну мову, інвестуючи в її розвиток, стандартизацію та престиж, розширення сфер і територій функціонування.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Макарець Ю. С. До питання про принцип економії в мові та мовленні. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2013. Вип.10. С. 161–168. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2013_10_41

2. Макарець Ю. С. Фонетичні зміни в контексті принципу мовної економії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови.* 2014. Вип. 11. С.125–131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2014_11_28

3. Макарець Ю. С. Мовний вимір національної безпеки України. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна».* 2017. Вип. 68. С. 37–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2017_68_9

4. Макарець Ю. С. Роль редактора в реалізації державної мовної політики України у сфері засобів масової інформації. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія.* 2018. Вип. 18. С. 223–232. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_2018_18_33

5. Макарець Ю. С. До питання про девіативність текстів українських інтернет-ЗМІ (на прикладі інтернет-видання «Українська правда»). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія.* 2018. Вип. 32. Т. 3. С. 72–76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_filol_2018_32%283%29__22

6. Макарець Ю. С. Європейський контекст статусної мовної політики України. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Філологія. Соціальні комунікації.* 2019. №3. Т. 30(69). С. 53–59. URL: https://doi.org/10.32838/2663-6069/2019.3-1/09

7. Макарець Ю. С. Державна мовна політика незалежної України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія.* 2019. Вип. 40. Т. 1. С.53–58. URL: https://doi.org/10.32841/2409-1154.2019.40.1.13

8. Макарець Ю. Соціофілософська сутність норми як категорії стандартизації мови. *Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* 2019. Вип. 25. С. 90–98. URL: https://doi.org/10.24919/2308-4863.0/25.178944

9. Макарець Ю. Мовна політика: термінологічно-категорійний вимір. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Філологія. Психологія. Педагогіка.* 2019. Вип.18. С. 92–104. URL: file:///C:/Users/38098/Downloads/Nvkyu_2019_38_13.pdf

10. Makarets I. Legislative Regulation of Linguistic Relationships in Ukraine. *Actual Issues of Ukrainian Linguistics: Theory and Practice.* 2019. №38. С. 127–144. URL: http://dx.doi.org/10.17721/APULTP.2019.38.127-144

11. Макарець Ю. С. Сучасні тенденції та критерії унормування української мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія.* 2019. Вип. 38. Т. 3. С. 104–109. URL: http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v38/part_3/30.pdf

12. Макарець Ю. С. До питання про мовну поведінку киян у соціолінгвістичних вимірах. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика.* 2020. №41. С. 24–41. URL: https://doi.org/10.17721/APULTP.2020.41.24-41

13. Макарець Ю. Варіантність в офіційному жіночому іменослові України: між нормою й аномалією. *Культура слова.* 2020. Вип. 9. С. 183–195. URL: https://ks.iul-nasu.org.ua/vypusky-zhurnalu/2020-2/zbirnyk-kultura-slova-93-2020/variantnist-v-ofitsijnomu-zhinochomu-imenoslovi-ukrayiny-mizh-normoyu-j-anomaliyeyu.html

14. Макарець Ю. С. Довколомовні гібридні наративи в російсько-українському протистоянні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика.* 2022. №1(31). С. 21–26. URL: https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.31.05

15. Макарець Ю. С. Ойконімія України XX-XXI ст.: деформація та віднова (лінгвоісторичний та еколінгвістичний виміри). *Культура слова.* 2022. Вип. 97. С. 152–166. URL: https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.15

Статті у наукових періодичних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та / або Scopus:

16. Макарець Ю. Психолінгвістична природа мовної норми та її місце серед чинників мовленнєвої діяльності. *Психолінгвістика*. 2020. №29(2). С. 151–172. URL: https://doi.org/10.31470/2309-1797-2021-29-2-151-172

17. Makarets I. Modern Game with the Norm: Language Space of Ukrainian Poetry of the End of the 20th and the Beginning of the 21st Century. *Ezikov Svyat. Orbis Linguarum*. 2022. №20(2). P. 282–292. URL: https://doi.org/10.37708/ezs.swu.bg.v20i2.13

18. Макарець Ю. Фемінізовані назви осіб за видом діяльності у XX-XXI ст.: лінгвоеволюційний вимір (на матеріалі української мови). *Slavia Orientalis.* 2023. Т. LXXII. №2. С. 371–386. URL: https://doi.org/10.24425/slo.2023.146398

19. Макарець Ю. Концептуалізація народної лінгвофілософії: паремійний вимір об'єктивації (на матеріалі української мови). *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2023. №66(2). С. 275–285. URL: https://doi.org/10.1556/060.2022.00048

20. Makarets I. Language of a Barrier-Free Society: the Experience of Ukraine. *Ezikov Svyat. Orbis Linguarum.* 2024. 22(3). P. 74–81. URL: https://doi.org/10.37708/ezs.swu.bg.v22i3.7

Монографія:

21. Макарець Ю. С. Статус і стан української мови в незалежній Україні: соціолінгвістичний вимір. Київ: ЛАТ&К, 2019. 209 с. URL: https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9e7336dd-6351-4f58-9707-b38534c13ad2/content

Статті у закордонних наукових періодичних виданнях:

22. Макарець Ю. До питання про стан сучасної української мови крізь призму вітчизняного словникарства. *Jazyk a kultúra.* 2018. №36. С. 42-51. URL: https://www.ff.unipo.sk/jak/36_2018/Julia_Makarec_studia.pdf

23. Макарець Ю. Мовна ситуація України крізь призму девіацій антропонімної системи української мови. *Hungaro-Ruthenica*. 2018. Вип. VIII. С. 103–114.

24. Макарець Ю. С. Українська мова в інтернет-просторі: соціально-правовий та лінгвальний виміри. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2018. VI(46). Вип. 159. С. 38-43. URL: https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2018-159VI46

25. Макарець Ю. Українська мова та українська ідея: кристалізація зв'язку в XIX – на початку XX ст. *Hungaro-Ruthenica*. 2021. Вип. IX. С. 125–134.

Публікації апробаційного характеру:

26. Макарець Ю.С. Мовна політика українських друкованих ЗМІ. *Стратегії розвитку та пріоритетні завдання філологічних наук: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.* Запоріжжя, 2019. С. 92–93.

27. Макарець Ю. С. До питання про мовну ситуацію в Україні: між білінгвізмом і диглосією. *Український мовний світ у слов'янському всесвіті: Матеріали міжнародної наукової конференції.* Київ, 2019. С. 55–57.

28. Макарець Ю. С. Про деякі аспекти актуальної мовної поведінки киян. *Онтологічні виміри сучасної філології: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції.* Київ, 2020. С. 20–23.

29. Макарець Ю. С. Український етнокультурний символ «паляниця» в часи війни (нормативний і лінгвокультурний виміри). *Матеріали конференції «Україністика в Угорщині та поза її межами». II Міжнародна наукова конференція.* Ніредьгаза, 2021. С. 77–84.

30. Макарець Ю. Національна мова й національна ідея в Україні. *Духовна культура України перед викликами часу: Тези доповідей учасників IV Всеукраїнської науково-практичної конференції.* Харків: Право, 2021. С. 58–61.

31. Макарець Ю. С. Українські ергоніми в контексті державної політики та мовного стандарту. *Інноваційні дослідження та перспективи розвитку науки і техніки в XXI столітті: Збірник тез наукових доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції до 30-річчя Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»* (м.Рівне, 19 жовт. 2023). Рівне, 2023. Ч.3. С. 77–80.

32. Макарець Ю. С. Мовна креативність під час російсько-української війни: деривaційний вимір. *Граматичний портрет української мови у XXI сторіччі: збірник тез наукових доповідей учасників Міжнародної наукової конференції на пошану доктора філологічних наук, професора Городенської Катерини Григорівни* / упоряд.: Н. Г. Горголюк, Л. М. Колібаба, В. М. Фурса. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2024. С. 173–177.

АНОТАЦІЯ

Макарець Ю. С. Динаміка норми української мови в контексті мовної політики України кінця XX – початку XXI ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, МОН України, Київ, 2026.

У дисертації вперше запропоновано комплексний підхід до дослідження динаміки мовної норми сучасної української мови, що розглянута крізь призму

мовної політики й актуальних соціальних трансформацій кінця XX – початку XXI ст. Норма потрактована як універсальна соціофілософська категорія, що поєднує синхронну стійкість і діахронну змінність, залежність від мовленнєвої практики та мовної системи і детермінованість політичними, соціальними й культурними процесами й інструментами. У роботі мовна норма розглянута як об'єкт цілеспрямованих зусиль влади й сутність, яка зазнає впливу стихійних суспільних трансформацій, що корлюють із процесами демократизації, деколонізації, глобалізації, лібералізації тощо.

Визначено, що головними рисами сучасної мовної норми є варіантність, інклюзивність, тенденція до демократизації через зусилля влади й мовну самоцензуру, ціннісна зумовленість тощо. Практичний результат дослідження – системне узагальнення політико-правових, соціофілософських, психолінгвістичних та власне лінгвістичних вимірів динаміки мовної норми, що відкриває перспективи для подальших студій у галузі мовної політики, соціолінгвістики та лексикографії. У дисертації динаміка мовної норми української мови показана як процес, що формується під впливом екзистенційних викликів і глобалізаційних змін.

Ключові слова: українська мова, мовна політика, лінгвістичний дискурс, мовна норма (норма мови), літературна норма, стандарт, культура мови, варіантність, динаміка мовної норми, фемінітиви, топоніми, запозичення, колоквіалізація, мовна креативність, мовна ідентичність.

SUMMARY

Iuliia S. Makarets. The Dynamics of the Norm of the Ukrainian Language in the Context of the Language Policy of Ukraine in the Late 20th – Early 21st Century. Manuscript.

Thesis for the Doctoral Degree in Philology, Specialty 10.02.01 – Ukrainian Language. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2026.

The dissertation introduces, for the first time, a comprehensive approach to the study of the dynamics of the language norm of contemporary Ukrainian, examined through the prism of state language policy and the social transformations of the late 20th and early 21st centuries. The norm is interpreted as a universal socio-philosophical category that combines synchronic stability and diachronic variability, dependence on speech practice and the language system, and determination by political, social, and cultural processes and instruments. The study treats the language norm both as an object of deliberate governmental efforts and as an entity subject to spontaneous social transformations correlated with democratization, decolonization, globalization, liberalization, and related processes.

The dissertation analyzes Ukraine's language policy up to 2026 in politico-legal and historiosophical dimensions, tracing its evolution from the Soviet legislative legacy through postcolonial attempts to restore the role of the colonizer's language to contemporary efforts to affirm Ukrainian as a tool of national integration and of informational and cultural security. It is established that language policy functions not only as a regulatory mechanism but also as a

catalyst for changes in orthography, vocabulary and lexicography, communicative practices, and perceptions of the state language and its standard. In this context, the language norm is conceptualized as an instrument of national identification and integration. Special attention is devoted to status planning in independent Ukraine and to the dynamics of the ethnolinguistic situation.

The theoretical-linguistic aspect of the study encompasses the interpretation of the language norm as a psycholinguistic regulator of speech activity, the criteria of its standardization, the causes and consequences of its variability, and the factors of its instability. The literary norm is regarded as a historically conditioned, codified, and generally accepted realization of the language system within a speech community, characterized by conformity to the language system, widespread use, reliance on cultural and historical tradition, aesthetic motivation, synchronic stability, and at the same time historical dynamism and stylistic differentiation. The research traces the impact of the value-ideological dimension of human existence on the norm, particularly the postmodern state of consciousness, manifested in a rebellion against traditional linguistic practices and the absolutization of individual speech. It is demonstrated that media and social networks have become powerful agents of transformation, driving democratization and liberalization of the norm and fostering individualization that destabilizes the established standard.

A significant focus of the dissertation is the deliberate governmental efforts to transform the literary norm. The study examines how processes of democratization and the building of an inclusive society are reflected in the norm, alongside ideas of gender equality, decolonization and decommunization practices. Orthographic reforms, lexicographic trends, and transformations in official Latin transliteration are described. The findings show that the language norm has become an indicator of political and cultural transformations, reflecting the state's principal geopolitical orientation.

Within the framework of value-ideological changes in Ukrainian society at the turn of the century, the dynamics of the language norm are analyzed as a mirror of transformations in public consciousness, globalization, postcolonial practices, and the impact of the Russian-Ukrainian war. These processes manifest in the activation of lexical groups and borrowings, hybridization of word formation, shifts in the productivity of derivational models, emergence of atypical grammatical tendencies, and intensification of linguistic creativity. Special attention is given to the phenomenon of surzhyk as a code of postcolonial consciousness and to the deformation of the anthroponymicon as a reflection of changes in ethnolinguistic identity. The study demonstrates how the language norm becomes a reflection of value shifts in society, shaping new axiological coordinates for the linguistic practices of contemporary Ukrainians.

It is determined that the principal features of the modern Ukrainian language norm are variability, inclusiveness, democratization, tendencies toward democratization through governmental efforts and linguistic self-censorship, and value orientation. The practical outcome of the research is a systematic synthesis of the politico-legal, socio-philosophical, psycholinguistic, and linguistic dimensions of the dynamics of the language norm, opening perspectives for further studies in language policy, sociolinguistics, and lexicography. The dissertation presents the dynamics of the Ukrainian language norm as a process shaped by existential challenges and global transformations.

Key words: Ukrainian language, language policy, linguistics discourse, language norm (norm of language), literary norm, standard, language culture, variability, dynamics of the language norm, feminative, toponym, borrowing, colloquialization, language creativity, language identity.